

Krzysztof Błoński

Uniwersytet Szczeciński
e-mail: krzysztof.blonski@usz.edu.pl

JAKOŚĆ ŻYCIA WEDŁUG SYSTEMÓW WARTOŚCI. ANALIZA DANYCH WTÓRNYCH

QUALITY OF LIFE ACCORDING TO VALUE SYSTEMS. ANALYSIS OF SECONDARY DATA

DOI: 10.15611/pn.2017.483.01

JEL Classification: J17, I31, C38

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie różnic w deklarowanej jakości życia jednostek ze względu na wyznawany przez nie system wartości. Artykuł ma charakter badawczy i przygotowano go na podstawie wyników badania European Social Survey (ESS) zrealizowanego w 2014 roku. W postępowaniu badawczym korzystano również z literatury dotyczącej jakości życia, systemu wartości człowieka, dostępnej w postaci książek i artykułów. Wyniki przeprowadzonej analizy skupień w oparciu o zidentyfikowany system wartości pozwalają na wyciągnięcie wniosku o istnieniu grup różniących się poziomem zadowolenia z życia, szczęścia, jak i odczuwanych pozytywnych i negatywnych stanów emocjonalnych.

Słowa kluczowe: jakość życia, system wartości, dane wtórne.

Summary: The purpose of the article is to present differences in declared quality of life of individuals due to their value system. This article is of a research nature and has been prepared based on the results of the European Social Survey (ESS) conducted in 2014. Literature on quality of life, the human value system available in the form of books and articles was also used in the research procedure. The results of the cluster analysis based on the identified value system allow us to draw conclusions about the existence of groups that differ in levels of satisfaction with life, happiness as well as felt positive and negative emotional states.

Keywords: quality of life, value system, secondary data.

1. Wstęp

Wartości w życiu człowieka tworzą ramy myśli, postaw i zachowań, składają się na spójny system, dzięki któremu człowiek może nie tylko przetrwać, ale również osiągnąć szczęście w życiu osobistym czy sukces i satysfakcję w pracy zawodowej. Przyjęty przez człowieka system wartości wpływa na życie codzienne, wybór

przyszłych kierunków działania czy na stosunek do innych osób [Lachowski 2012, s. 19-21]. System wartości jest również ważną częścią kultury, w jakiej żyje człowiek, stanowi rzeczywistość, do której musi się odnieść. Wartości pobudzają i kształtują świadomość człowieka, motywują go do aktywności, wpływają na wybierane cele działań, a dodatkowo integrują ludzi i scalają społeczeństwa, stymulują, ukierunkowują i stabilizują rozwój [Dyczewski 2001, s. 39].

Termin „wartość”¹ jest stosowany w filozofii, socjologii, psychologii, antropologii kulturowej, ekonomii czy teorii zarządzania², w których to naukach sposób jej definiowania jest różny i przedstawiany z odmiennych perspektyw. W efekcie funkcjonuje wiele różnych teorii wartości, ich hierarchii, jak i metod ich badania. Przykładowo – zdaniem J. Szymczyka – badanie nad wartościami można prowadzić z dwóch perspektyw. Pierwsza to perspektywa „makrostrukturalna” („orientacja na społeczeństwo”), przez którą autor rozumie ogląd różnych form i kategorii życia społecznego przez pryzmat aksjologii. Nie wyklucza ona możliwości prowadzenia badania z perspektywy jednostki („orientacja na jednostkę”), tzn. doszukiwania się u badanych osób konkretnych wartości czy też ich układów albo przynajmniej pewnego „klimatu aksjologicznego”. Z wymienionymi wartościami autor wiąże podział na: wartości socjocentryczne (postrzeganie rzeczywistości przez pryzmat systemów i grup społecznych) i allocentryczne (punktem wyjścia do oglądu świata jest inny człowiek jako autonomiczna całość) [Szymczyk 2010, s. 4].

Dzięki identyfikacji wyznawanego systemu wartości możliwe jest wyjaśnianie oraz przewidywanie zachowań zarówno ludzi, jak i całych społeczeństw. Z takiej perspektywy wyznawany system wartości może być przesłanką do zróżnicowania oceny jakości życia (przy założeniu względnie takich samych warunków życia) [Strózik 2014].

Wielość definicji jakości życia funkcjonujących w naukach społecznych przekłada się na próby ich grupowania. W literaturze krajowej przykładem takiego podejścia są klasyfikacje zaproponowane m.in. przez T. Panka [2016, s. 14-20]³ czy

¹ Pojęcie „wartości” bywa zastępowane przez szereg terminów pokrewnych, takich jak: ocena, norma, aspiracje, cele, dążenia, zainteresowania. S. Jałowiecki, *Wartości jako kategoria socjologiczna*, „Kultura i Społeczeństwo” 1976, nr 4, s. 206.

² Przegląd zagadnień związanych z definiowaniem wartości w filozofii, ekonomii, antropologii kulturowej i innych naukach społecznych zawiera praca *Wartość dla klienta w układach rynkowych. Aspekty metodologiczne*, red. A. Sagan, Wyd. UE w Krakowie, Kraków 2011.

³ W podejściu skandynawskim przedstawiciele tej szkoły w pomiarze jakości życia wykorzystują prace na temat dobrobytu, natomiast autorzy definicji identyfikowani z podejściem amerykańskim kładą nacisk na subiektywny dobrostan jednostek, kształtowany przez oddziaływanie materialnych i społecznych zasobów. Trzecie zaprezentowane podejście uwzględnia koncepcję E. Allardta (holistyczne podejście do jakości życia bazujące na teorii podstawowych potrzeb) oraz stanowisko niemieckie. Bazuje ono na definicji jakości życia przedstawionej przez W. Zapfa, który uwzględniał wzajemne relacje pomiędzy obiektywnymi warunkami życia i subiektywnym dobrostanem w różnych sferach życia.

J. Trzebiatowskiego [2011, s. 26-29]⁴. Ich cechą wspólną jest uwzględnienie subiektywnego podejścia do jakości życia. Według T. Borysa [2008] analiza różnych definicji tej kategorii pozwala na jej powiązanie z subiektywnym postrzeganiem własnego życia w ramach określonego systemu wartości i w określonych warunkach społecznych, gospodarczych i politycznych. W zbiorze subiektywnych wyznaczników uwzględnia się m.in. poziom stanu zaspokojenia potrzeb bezpieczeństwa, poczucie wewnętrznego spokoju, realizację życiowych celów oraz aspiracji, stopień samoakceptacji, dobrostan psychiczny, akceptację społeczną czy uznanie społeczne. Dzięki takiemu podejściu możliwe jest analizowanie poziomu jakości życia poszczególnych grup społecznych czy całości społeczeństwa. Wyniki tego rodzaju badań prezentują m.in. raporty Rady Monitoringu Społecznego (*Diagnoza Społeczna. Warunki i jakość życia Polaków*), Europejskiej Fundacji na rzecz Poprawy Warunków Życia i Pracy (*Europejskie Badania Jakości Życia, EQLS*) czy wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego (ESS).

Celem artykułu jest przedstawienie różnic w deklarowanej jakości życia jednostek ze względu na wyznawany przez nie system wartości. Podstawą do analiz będą wyniki badania European Social Survey (ESS) zrealizowanego w 2014 roku⁵.

2. Podstawowe informacje o Europejskim Sondażu Społecznym

Europejski Sondaż Społeczny jest przykładem cyklicznego badania, w którym jednym z obszarów badawczych są wartości wyznawane przez mieszkańców danego kraju. Innymi przykładami takich badań mogą być World Value Survey (WVS), European Value Survey (EVS), Diagnoza społeczna czy badania agencji badawczych (np. CBOS) [*Wartości i normy* 2013]. Wyniki badań dotyczące systemu wartości Polaków zawierają m.in. następujące prace: *Wartości i zmiany* [2012], P. Brzozowski [2007], zaś rozważania na ten temat zawierają np. prace S. Nowaka [2007], J. Szymczyka [2010] czy M. Ziółkowskiego [2006].

Celem badania ESS jest obserwacja zmian społecznych zachodzących w Europie, tj. postaw wobec kluczowych problemów, oraz zmian w systemach wartości i zachowaniach. Część pytań wykorzystywanych w poszczególnych rundach sondażu jest taka sama, część (moduły rotacyjne) jest zmienna. W analizie wykorzystano odpowiedzi na pytania dotyczące wyznawanych wartości zawarte w części stałej. Pomiar wartości oparto na koncepcji S. Schwartza, która zakłada istnienie 10 warto-

⁴ Cechą charakterystyczną definicji zaliczanych do grupy „egzystencjalnych” jest rozróżnienie dwóch orientacji życiowych – „mieć” i „być”. Druga grupa definicji „życiowych” związana jest z realizacją zadań określanych jako rozwojowe i życiowe. Trzecia grupa utożsamia jakość życia ze stopniem zaspokojenia potrzeb, zaś ostatnia prezentuje subiektywne i obiektywne wskaźniki jakości życia wraz z oceną zaspokojenia różnych grup potrzeb.

⁵ W momencie przekazywania artykułu do redakcji czasopisma (kwiecień 2017 r.) nie były jeszcze dostępne wyniki badań z 2016 r. Wyniki ósmej rundy badań zostaną opublikowane w październiku 2017 r.

ści, które da się uporządkować według ich treści tak, aby kategorie wartości tworzyły spójny system, powiązany relacjami treściwego podobieństwa i niepodobieństwa oraz zgodności i konfliktu motywów, do których to motywów treści te się odnoszą [Brzozowski 2007, s. 9]. Pomiar wyznawanych wartości odbywał się na podstawie specjalnie skonstruowanej skali składającej się z 21 stwierdzeń. Odpowiedzi na nie wyskalowano na 6-punktowej skali porządkowej⁶. Na potrzeby dalszych analiz przyjęto założenie o quasi-ilościowym charakterze skali porządkowej. W dalszej kolejności odpowiedzi zostały pogrupowane w zbiory odpowiadające podstawowym wartościom zaproponowanych przez S. Schwartz [1992, 2005]. Na podstawie uzyskanych odpowiedzi dla poszczególnych wyznawanych wartości wyznaczone zostały wskaźniki. Każdy wskaźnik jest różnicą między średnią z elementów tworzących daną wartość a średnią dla wszystkich odpowiedzi.

Oprócz pytań dotyczących hierarchii wartości, kwestionariusz wywiadu zawierał również pytania dotyczące oceny zadowolenia z życia, z życia zawodowego, zadowolenia z możliwości godzenia życia zawodowego z życiem prywatnym, jak i pytania o poziom odczuwanego szczęścia. W tym przypadku pomiaru dokonywano, posługując się skalą ilorazową o rozpiętości 0-10, gdzie 0 było oceną najniższą, zaś 10 oceną najwyższą.

3. Podstawowe wyniki dotyczące hierarchii wartości oraz jakości życia

Uzyskane podczas kolejnych badań wyniki wskazują, że system wartości Polaków od roku 2002 nie uległ zasadniczym zmianom [Błoński 2015]. Wskaźniki wyznaczone na podstawie zadanych pytań wskazują⁷, że istnieje dominacja wartości wspólnych oraz grupowych nad wartościami indywidualnymi przy uwzględnieniu zasady interesów. Szczegółowe wyniki wskazują, że dla Polaków najważniejsze są: bezpieczeństwo (0,63), uniwersalizm (0,57) i życzliwość (0,55). Najmniej istotne są wartości dotyczące władzy (-0,66), stymulacji (-0,8) i hedonizmu (-1,0).

Uzyskane wyniki dotyczące całościowej satysfakcji z życia wskazują, że Polacy są średnio zadowoleni ze swojego życia, o czym świadczy uzyskana średnia wartość wynosząca 7,11 w skali 0-10. Porównywalny jest deklarowany przeciętny poziom szczęścia (7,33) oraz satysfakcji z pracy zawodowej (7,53). Można natomiast zauważyć niższy poziom zadowolenia z możliwości pogodzenia pracy zawodowej z życiem osobistym – wynosi on jedynie 6,32.

Podstawową miarą subiektywnego dobrostanu psychicznego jest zadowolenie z życia, zaś jego uzupełnieniem może być doświadczanie różnych stanów emocjonalnych. W analizie wzięto pod uwagę zarówno pozytywne, jak i negatywne stany

⁶ Gdzie 1 oznaczało „bardzo podobny do mnie”, zaś 6 – „zupełnie do mnie niepodobny”.

⁷ Przed wyznaczeniem wartości odpowiedzi na pytania zostały przekodowane. Obecnie wartość 1 jest wartością najmniejszą, zaś 6 wartością największą.

Tabela 1. Częstotliwość występowania pozytywnych i negatywnych stanów emocjonalnych (w %)

Wyszczególnienie	W ogóle lub prawie w ogóle	Tylko przez część tego czasu	Przez większość tego czasu	Przez cały czas lub prawie cały czas
Uczucie przygnębienia	55,3	33,9	7,4	3,3
Uczucie, że wszystko przychodzi z trudem	52,1	34,5	9,7	3,7
Uczucie, że źle sypia	56,9	24,0	12,1	7,0
Szczęście	8,6	23,7	41,4	26,3
Samotność	71,1	18,9	5,8	4,2
Cieszenie się życiem	8,1	19,8	36,6	35,5
Smutek	55,9	32,4	7,4	4,2
Uczucie braku ochoty na cokolwiek	55,9	31,5	8,9	3,7
Uczucie bycia pełnym energii	11,0	27,8	37,1	24,0
Niespokojny	60,5	28,2	8,2	3,1
Uczucie spokoju	11,2	30,2	37,2	21,4

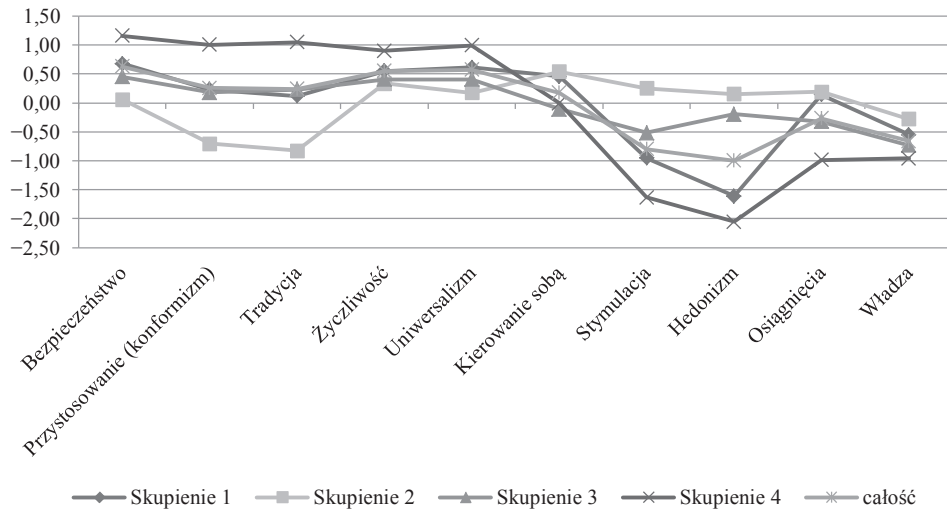
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ESS.

emocjonalne. Do pierwszej grupy zaliczono uczucie szczęścia i spokoju, cieszenie się życiem, jak również bycie pełnym energii. W grupie negatywnych stanów emocjonalnych uwzględniono uczucie samotności, niepokoju, poczucie, że wszystko przychodzi z trudem lub że na nic się nie ma ochoty, jak również bycie przygnębionym i smutnym. W przypadku każdego wymienionego pozytywnego stanu emocjonalnego dużą częstotliwość jego występowania (tzn. przez większość czasu lub przez cały czas) deklaruje powyżej 30% badanych Polaków. W przypadku negatywnych stanów emocjonalnych ponad połowa badanych deklaruje znikomą częstotliwość ich występowania. Szczegóły dotyczące doświadczania różnych stanów emocjonalnych prezentuje tabela 1.

4. Ocena jakości życia z perspektywy systemu wartości jednostki

W celu oceny subiektywnie odczuwanej jakości życia w zależności od deklarowanego systemu wartości z wykorzystaniem danych ESS przeprowadzono analizę skupień na podstawie wskaźników wyznaczonych dla poszczególnych wartości. Aby określić liczbę wyodrębnionych skupisk, zastosowano metodę Warda (ostatecznie wyodrębniono cztery skupienia), a następnie w celu finalnego przyporządkowania jednostek do skupisk wykorzystano metodę k-średnich⁸. Graficzną prezentację wyników analizy skupień przedstawia rys. 1.

⁸ Więcej informacji o analizie skupień, w tym na temat metody Warda oraz metody k-średnich, zawiera m.in. praca [Walesiak, Gatnar 2009].

Rys. 1. System wartości badanych w poszczególnych grupach

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ESS.

Dokonując charakterystyk poszczególnych grup, można zauważyć, że osoby zaliczane do czwartego skupienia ($N_4 = 440$) charakteryzują się najwyższymi wartościami wskaźników dla takich wartości, jak bezpieczeństwo (1,16), przystosowanie (1,01), tradycja (1,05), życzliwość (0,9) oraz uniwersalizm (0,99). Zaobserwowano również najniższe wartości wskaźników dla stymulacji (-1,63), hedonizmu (-2,05), osiągnięć (-0,99) i władzy (-0,96). Lustrzanym odbiciem tej grupy jest drugie skupienie ($N_2 = 294$). W tym przypadku mamy do czynienia z najniższymi wartościami wskaźników dla bezpieczeństwa (0,06), przystosowania (-0,71) oraz tradycji (-0,83). Najwyższe wartości można zaobserwować w przypadku stymulacji (0,25) i hedonizmu (0,15).

System wartości osób zaliczanych do pierwszego skupienia ($N_1 = 557$) charakteryzuje się na tle innych wysoką wartością wskaźników dla bezpieczeństwa (0,68), życzliwości (0,55) oraz uniwersalizmu (0,61). Zbliżony poziom dla wymienionych wartości zaobserwowano w przypadku skupienia trzeciego ($N_3 = 575$) i wynoszą one odpowiednio: 0,45; 0,41; 0,41. Skupienie to odróżnia od poprzedniego wyższy poziom wskaźników dla następujących wartości: stymulacja (-0,52) i hedonizm (-0,2).

Osoby zaliczane do poszczególnych grup różnią się deklarowanym poziomem satysfakcji z życia oraz w mniejszym stopniu deklarowanym szczęściem. Najwyższy poziom zadowolenia z życia można zaobserwować w trzecim skupieniu. Wynosi on 7,35 (współczynnik zmienności 29,4%). Niższy stopień widoczny jest w drugiej (7,17; w.z. 30,3%) i pierwszej grupie (7,08; w.z. 32%). Najniższy deklarowany poziom zadowolenia z życia występuje wśród osób zaliczanych do czwartego skupienia (6,86;

w.z. 33,69%). Mniejsze różnice można zauważyć w przypadku deklaracji dotyczącej poziomu odczuwanego szczęścia. Podobnie jak w przypadku zadowolenia z życia, najwyższy poziom szczęścia widoczny jest wśród osób zaliczanych do trzeciego skupienia (7,52; w.z. 26,25%). Niższy poziom szczęścia można zauważyć w skupieniu drugim (7,40; w.z. 25,82%) i pierwszym (7,35; w.z. 26,26%). Najniższy poziom szczęścia występuje natomiast w skupieniu czwartym (7,06; w.z. 29,54%). Różnice dotyczące ocen poziomu zadowolenia z pracy oraz satysfakcji z godzenia życia zawodowego z życiem prywatnym w poszczególnych grupach przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Oceny poziomu zadowolenia z pracy oraz satysfakcji z godzenia życia zawodowego z życiem prywatnym w poszczególnych grupach

Wyszczególnienie	1		2		3		4	
	średnia	w.z.	średnia	w.z.	średnia	w.z.	średnia	w.z.
Satysfakcja z życia zawodowego	7,65	26,57	7,35	28,66	7,52	26,26	7,49	27,77
Zadowolenie z możliwości godzenia życia zawodowego z życiem prywatnym	6,44	35,01	6,24	34,73	6,30	36,22	6,17	40,48

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ESS.

Tabela 3. Częstotliwość występowania pozytywnych i negatywnych stanów emocjonalnych w poszczególnych skupieniach (w %)

Stany emocjonalne	Częstotliwość występowania	1	2	3	4
		3	4	5	6
1	2	3	4	5	6
Uczucie przygnębienia	niska	90,6	94,2	90,8	83,7
	wysoka	9,4	5,8	9,2	16,3
Uczucie, że wszystko przychodzi z trudem	niska	88,5	91,1	88,6	80,0
	wysoka	11,5	8,9	11,4	20,0
Uczucie, że źle sypia	niska	83,0	87,8	81,7	73,9
	wysoka	17,0	12,2	18,3	26,1
Szczęście	niska	29,3	24,6	29,5	44,2
	wysoka	70,7	75,4	70,5	55,8
Samotność	niska	91,2	92,6	91,2	85,9
	wysoka	8,8	7,4	8,8	14,1
Cieszenie się życiem	niska	25,2	21,0	26,3	37,2
	wysoka	74,8	79,0	73,7	62,8
Smutek	niska	89,6	94,5	89,9	82,4
	wysoka	10,4	5,5	10,1	17,6
Uczucie braku ochoty na cokolwiek	niska	88,8	90,4	89,4	81,8
	wysoka	11,2	9,6	10,6	18,2

Tabela 3, cd.

1	2	3	4	5	6
Pełen energii	niska	33,2	30,5	36,3	53,9
	wysoka	66,8	69,5	63,7	46,1
Niespokojny	niska	88,4	94,2	91,1	83,8
	wysoka	11,6	5,8	8,9	16,2
Uczucie spokoju	niska	42,3	41,5	39,5	42,3
	wysoka	57,7	58,5	60,5	57,7

Uwaga: niska częstotliwość występowania to suma odpowiedzi „w ogóle lub prawie w ogóle” i „tylko przez część czasu”. Wysoka częstotliwość występowania to suma odpowiedzi: „przez większość tego czasu” i „przez cały czas lub prawie przez cały czas”.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania ESS.

Analiza częstotliwości występowania zarówno pozytywnych, jak i negatywnych stanów emocjonalnych w poszczególnych skupieniach wskazuje na istnienie dwóch skrajnych grup, tj. skupienia drugiego i skupienia czwartego. W skupieniu drugim możemy zaobserwować najniższy odsetek deklaracji częstego występowania negatywnych stanów emocjonalnych i wysoki odsetek w przypadku pozytywnych stanów emocjonalnych. W skupieniu czwartym sytuacja jest odwrotna – odnotowano najwyższy odsetek deklaracji dotyczących występowania negatywnych stanów i niski odsetek dotyczących pozytywnych stanów emocjonalnych. W przypadku skupienia pierwszego i trzeciego poziom częstości występowania stanów pozytywnych i negatywnych jest zbliżony. Szczegółowe wyniki prezentuje tabela 3.

5. Zakończenie

Wyniki poszczególnych rund ESS wskazują, że hierarchia wartości cenionych przez Polaków pozostaje dość stabilna. Szczegółowe wyniki dla siódmej rundy badań wskazują, że dla Polaków najważniejsze są: bezpieczeństwo, uniwersalizm i życzliwość. Najmniej istotne są wartości dotyczące władzy, stymulacji i hedonizmu. Uzyskane wyniki dotyczące całościowej satysfakcji z życia wskazują, że Polacy są średnio zadowoleni ze swojego życia. Porównywalny jest deklarowany przeciętny poziom szczęścia oraz satysfakcji z pracy zawodowej.

Wynikiem przeprowadzonej analizy skupień jest wyodrębnienie czterech grup respondentów różniących się wyznawanym systemem wartości. We wszystkich grupach można zauważyć zróżnicowanie ocen dotyczących całościowego zadowolenia z życia, deklarowanego szczęścia, jak i odczuwanych pozytywnych i negatywnych stanów emocjonalnych.

Literatura

- Błoński K., 2015, *Changes and Differences in Poles' Hierarchy of Values – on Basis of the European Social Survey*, "Folia Oeconomica Stetinensia", vol. 15, no. 2, s. 101-114.
- Borys T., 2008, *Propozycja siedmiu typologii jakości życia*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu”, nr 22.
- Brzozowski P., 2007, *Wzorcowa hierarchia wartości: polska, europejska czy uniwersalna? Psychologiczne badania empiryczne*, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Dyczewski L., 2001, *Miejsce i funkcja wartości w kulturze*, [w:] *Kultura w kręgu wartości*, red. L. Dyczewski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Jałowicki S., 1976, *Wartości jako kategoria socjologiczna*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4, s. 206.
- Lachowski S., 2012, *Droga ważniejsza niż cel. Wartości w życiu i biznesie*, Wyd. Studio EMKA, Warszawa.
- Nowak S., 2007, *System wartości społeczeństwa polskiego*, [w:] *Oswajanie Wielkiej Zmiany. Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji*, red. I. Krzemiński, J. Raciborski, Wyd. IFiS PAN, Warszawa.
- Panek T., 2016, *Jakość życia. Od koncepcji do pomiaru*, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa.
- Sagan A. (red.), 2011, *Wartość dla klienta w układach rynkowych. Aspekty metodologiczne*, Wyd. UE w Krakowie, Kraków.
- Strózik T., 2014, *System wartości a ocena jakości życia młodzieży akademickiej w świetle badań ankietowych studentów uczelni Poznania*, „Studia Oeconomica Posnaniensia”, vol. 2, no. 2(263), s. 5-23.
- Szymczyk J., 2010, *Wokół wartości i więzi społecznych Polaków. Wybrane aspekty i tendencje*, „Zeszyty Naukowe KUL”, nr 4(212).
- Trzebiatowski J., 2011, *Jakość życia w perspektywie nauk społecznych i medycznych – systematyzacja ujęć definicyjnych*, „Hygeia Public Health”, t. 46(1).
- Walesiak M., Gatnar E. (red.), 2009, *Statystyczna analiza danych z wykorzystaniem programu R*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wartości i normy*, Komunikat z badań, BS/111/2013, CBOS, pobrane: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_111_13.PDF, dostęp: 20.03.2017.
- Wartości i zmiany: przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*, red. A. Jasińska-Kania, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2012.
- Ziółkowski M., 2006, *Zmiany systemu wartości*, [w:] *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, red. J. Wasilewski, Wydawnictwo Scholar, Warszawa.